
Lektury i dyskusje

Elżbieta A. Jurkowska
Uniwersytet w Białymstoku

Topika przestrzenna w twórczości Waława Potockiego

Twórczość Waława Potockiego zyskała w ostatnich dekadach wielu nowych badaczy¹. Krystyna Krawiec-Złotkowska swoją publikacją na temat obecności i roli przestrzeni w twórczości podgórskiego poety włącza się w nurt badań nad jego spuścizną literacką². Wpisując się w poczet autorów nowoczesnych studiów nad dorobkiem literackim Potockiego, autorka podejmuje temat będący przedmiotem jej długoletnich zainteresowań³. Praca Krawiec-Złotkowskiej wyznacza nowe perspektywy badań, szeroki zakres refleksji i zagadnień niewystarczająco do tej pory opracowanych.

Autorka jasno i precyzyjnie określa przedmiot swojej pracy; wedle zapowiedzi będzie ona „próbą usystematyzowania problematyki *spatium* w poezji Waława Potockiego” [s. 15]. Badania K. Krawiec-Złotkowskiej skupiają się na

¹ W ostatnim dziesięcioleciu powstało kilka ważnych publikacji wzbogacających stan wiedzy na temat twórczości Waława Potockiego („Roczniki Humanistyczne” 2001, z. 1 – numer w całości poświęcony twórczości Waława Potockiego; Agnieszka Czechowicz, *Różność w rzeczach. O wyobraźni pisarskiej Waława Potockiego*, Warszawa 2008; Władysława Książek-Bryłowa, *Waław Potocki i jego „Ogród, ale nie plewiony”*, Lublin 2009; Andrzej Borkowski, *Imaginarium symboliczne Waława Potockiego: „Ogród nie plewiony”*, Siedlce 2011).

² K. Krawiec-Złotkowska, *Przestrzenie Waława Potockiego*, Słupsk 2009, s. 235.

³ Autorka recenzowanej rozprawy jest inicjatorką projektu i kierownikiem naukowym konferencji „Rzeczpospolita domów” podejmującym temat roli różnych przestrzeni w kulturze i tradycji Rzeczypospolitej (zorganizowano już trzy interdyscyplinarne spotkania polskich naukowców poświęcone refleksji nad zamkami, dworami i pałacami, chatą i Domem Bożym); na 2012 rok zaplanowano IV konferencję z tego cyklu pod hasłem: *Domus urbanus*. Celem projektu jest zbudowanie „biblioteki Rzeczypospolitej domów”.

analizie konkretnych miejsc, przestrzeni najbliższych człowiekowi, reprezentowanych zarówno w wymiarze fizykalnym, jak i metafizycznym. Autorka recenzowanej publikacji dystansuje się od uwag uznanych badaczy – Janusza S. Gruchały i Stanisława Grzeszczuka, a także Adama Karpińskiego na temat literackiego krajobrazu w literaturze staropolskiej⁴, podkreślając, że jej studium „przynosi nowe spojrzenie na omawianą problematykę”, ponieważ przestrzenie ważne dla poety poddała „wewnętrznemu i zewnętrznemu oglądowi” [s. 15]. Zaznacza ponadto, że nie można ich ukazywać w opozycji *locus amoenus* – *locus horridus*, gdyż owe „przestrzenie” mają ambiwalentny charakter, dlatego ich postrzeganie powinno być raczej oparte na zasadzie *concors discordia*.

Zdaniem autorki podejmowanie tematu przestrzeni jest przede wszystkim „próbą określenia miejsca człowieka w świecie, który go otacza” [s. 7]. Podkreślając we wstępie do rozprawy kulturotwórczą funkcję *spatium*, Krawiec-Złotkowska przywołuje wizje przestrzenne znane z tradycji (biblijne i mityczne stworzenie świata oraz wizje przestrzeni w liryce staropolskiej, oparte na tradycji śródziemnomorskiej i judeochrześcijańskiej, kosmologiczną, wertykalną i horyzontalną). Zarysowuje tym samym szeroki kontekst twórczości poety.

Recenzowane studium zostało podzielone na osiem rozdziałów. Ich konstrukcja jest tak przemyślana, żeby mogły być skomponowane według tych samych zasad. Analizę każdej z „przestrzeni” poprzedzają odwołania do tradycji literackiej, przedstawienie, jak omawiane miejsca były postrzegane, jakie znaczenia i wartości konotowały, kończy zaś podsumowanie ich odbioru przez łżeńskiego poetę. W tym celu autorka odwołuje się do bogatej literatury przedmiotu, podkreśla trwanie znanych od starożytności wzorów w rodzimej literaturze. Krawiec-Złotkowska analizuje utwory Potockiego pochodzące z różnych lat jego działalności twórczej, reprezentujące różne gatunki literackie. Szczególną uwagę poświęca *Ogrodowi nieplewionemu*⁵ i *Moraliom*, choć odwołuje się także do innych dzieł poety (np. *Transakcji wojny chocimskiej* czy wierszowanych romansów). Układ materiału w publikacji powoduje, że można w niej wyodrębnić dwie części – dotyczącą przestrzeni zamkniętych (rozd. I *Dom*, rozdz. II *Dwór*, rozdz. III *Kościół*, rozdz. IV *Miasto*) oraz przestrzeni otwartych (rozd. V *Pole bitwy*, rozdz. VI *Wiejskie ustronie*, rozdz. VII *Las*, rozdz. VIII *Morze*)⁶.

⁴ J. S. Gruchała, S. Grzeszczuk, *Wstęp*, w: *Staropolska poezja ziemiańska. Antologia*, oprac. J. S. Gruchała, S. Grzeszczuk, Warszawa 1988; A. Karpiński, *Staropolska poezja ideałów ziemiańskich. Próba przekroju*, Wrocław 1983.

⁵ Autorka stosuje łączną pisownię tytułu zbioru Potockiego.

⁶ Niemożliwe jest w tym miejscu zaprezentowanie wszystkich analizowanych przez autorkę

Konstrukcja całości wywodu odnosi się do postawionej tezy, do której autorka powraca w zakończeniu rozprawy, że „technika twórcza Potockiego nie polegała na konstruowaniu świata w myśl koncepcji, że każdy pozytywny ma odpowiadający mu negatyw i trudno wyznaczyć granicę między [...] różnymi znaczeniowo przestrzeniami” [s. 206]. Krawiec-Złotkowska zauważa także, że łuzeńskiego poetę topografia interesuje o tyle, o ile przekazuje prawdę o człowieku, który swoją obecnością konstytuuje ową przestrzeń. Badaczka podkreśla, że Wacława Potockiego zajmuje ogląd świata z punktu widzenia ludzkiego doświadczenia, „przestrzeń życia”, która rozciąga się wokół osoby.

Obserwacje rozpoczyna od analizy przestrzeni domu (rozdz. I *Dom*). Podkreśla, że to szczególne miejsce ewokuje różne treści i często trudno określić, w jakiej funkcji się ono pojawia. Krawiec-Złotkowska zauważa, że najczęściej dom nosi „nieprzestrzenne cechy”. Refleksja na temat tego miejsca staje się punktem wyjścia do zaprezentowania obyczajowości, postaw, tradycji szlacheckiej, wspomnienia wydarzeń, które miały miejsce. Dom w twórczości Potockiego jest także alegorią Rzeczypospolitej, substytutem ojczyzny. Zatraskany o jej losy poeta niejednokrotnie nie szczędzi krytyki braci szlacheckiej, kierując pod jej adresem gorzkie wyrzuty, konfrontując przeszłość z czasami współczesnymi. Autorka recenzowanej rozprawy zwraca też uwagę na „dom utracony, przedmiot wielkich emocji, pragnień, tęsknot, niespełnionych marzeń” [s. 37]. Przywołuje funeralną twórczość poety, w której podkreślał pustkę, osamotnienie po utracie najbliższych. Zdaniem badaczki, mając świadomość tych kontekstów, trudno jednoznacznie uznać, że dom dla Potockiego jest azylem, miejscem przyjaznym i bezpiecznym.

Drugi rozdział studium został poświęcony przestrzeni dworu. Autorka wskazuje, że poglądy Potockiego na ten temat są pod wieloma względami bliskie obserwacjom zapoczątkowanym przez rzymskich poetów (przede wszystkim Horacego), a kontynuowanych m.in. przez Jana Kochanowskiego. Dwór, rozumiany jako miejsce życia dworskiego (*vita aulica*), zostaje przeciwstawiony topicznej wizji ziemiańskiej arkadii z jej zasadą złotego umiarkowania (*aurea mediocritas*) i „niepróżnującym próżnowaniem”. Badaczka podkreśla, że i to miejsce jest charakteryzowane przez swoich mieszkańców. Polska magnateria zamieszkująca tak rozumiany „dwór” przedstawia się jako zepsuta i zdemoralizowana warstwa społeczna.

W kolejnym rozdziale autorka koncentruje się na przestrzeni kościoła (rozdz. III). Stwierdza, że jest on miejscem wyjątkowym – przestrzeń ta sy-

kontekstów, w których występują omawiane przestrzenie. Istotniejsze wydaje się wskazanie, do jakich wniosków dochodzi.

tuuje się bowiem zarówno w horyzontalnym *continuum*, jak i porządku wer-tykalnym, przenikają się w niej sfera *sacrum* i *profanum*. Podgórski poeta rzadko przywołuje konkretne budowle architektury sakralnej, częściej mówi o „przestrzeni Kościoła–Wspólnoty ujawnionej [...] wprost i pośrednio (realizującej się w jego wyznawcach i duszpasterzach)” [s. 82]. Krawiec-Złotkowska zauważa, że Potocki sporo miejsca poświęca duchowieństwu. W ocenie eksarianina⁷ księży katolicycy są oderwani od przestrzeni *sacrum*. Poeta analizuje i poddaje krytyce ich zachowania, wskazuje liczne wady i słabości. Jednocześnie Kościół, który jest rozumiany jako wspólnota, ujawnia się w utworach Wacława Potockiego jako postać duchowego bohatera, który funkcjonuje poza granicą poznawalnej empirycznie przestrzeni. Poeta, tworząc tę alegoryczną, wzorowaną na erasmiańskim rycerzu Chrystusowym figurę, wpisuje się w bogatą tradycję literacką. Autorka recenzowanej pracy uważa, że samego poetę można utożsamiać z Bożym rycerzem. Jej zdaniem, obszarem działania „*militis Christiani* jest przestrzeń etyki i moralności, przestrzeń walki duchowej w obronie ludzkiej godności” [s. 76].

Dalsze analizy Krawiec-Złotkowskiej dotyczą przestrzeni miasta (rozdz. IV). W spuściźnie literackiej Potockiego przedstawia się ono jako miejsce o cechach *locus horridus*. Zdaniem uczoney, poeta ma zdecydowanie krytyczne podejście do tego, co dzieje się w miastach polskich, szczególnie do postaw i obyczajowości ich mieszkańców (badaczka po raz kolejny podkreśla, że nie topografia jest dla poety najważniejsza). Miasto bywa również postrzegane (podobnie jak dom) jako alegoria państwa. W twórczości Potockiego można wskazać fragmenty, w których podane zostały przyczyny upadku państwa – sprzyja temu m.in. demoralizacja społeczeństwa czy nieprzestrzeganie prawa. Interesujące jednak, że w wyniku porównania miast polskich z obcymi, rodzime wychodzą z konfrontacji zwycięsko. Potwierdza to często artykułowane przez poetę przekonanie, że w tym, co przychodzi z zewnątrz należy upatrywać przyczyn zmierzchu świetności i upadku ojczyzny.

W rozdziale piątym Krawiec-Złotkowska podejmuje rozważania nad przestrzenią pola bitwy. Autorka już na wstępie zaznacza, że „świat siedemnastowiecznych Sarmatów poddawany nieustannej weryfikacji i ocenie ma zostać oczyszczony w krwi niewinnych, w posoce wroga” [s. 109]. Dlatego u Potockiego teren walk nabiera niejednokrotnie charakteru *sacrum*. Skupiając swoje analizy na fabularnej przestrzeni *Transakcji wojny chocimskiej*, badaczka podkreśla, że nie chodzi jedynie o świętą wojnę czy konkretne wydarzenie historyczne w dziejach narodu. Potyczki wojenne stają się okazją do weryfikowania postaw moralnych, światopoglądu, obnażają ludzką naturę.

⁷ Autorka uważa, że brak w twórczości Potockiego śladów konwersji.

Kolejny rozdział (VI) zostaje poświęcony wiejskiemu ustroniu. Uczona podkreśla, że Potocki z jednej strony odwołuje się do utrwalonych w tradycji wyobrażeń świata przyrody, pozostaje w jej kręgu, z drugiej – podejmuje próbę ich modyfikowania. Wpływ na utratę bezgranicznego zaufania w harmonijność, przyjazność natury mają indywidualne doświadczenia poety. Śmierć wkraczająca do ziemiańskiej arkadii powoduje, że wolna od chaosu, skonwencjonalizowana wizja nabiera kształtów realnych – „jest i nie jest jednocześnie azyłem dla cierpiącego ojca” [s. 136].

Podejmując temat wiejskiego ustronia, Krawiec-Złotkowska zwraca też uwagę na fenomen ogrodu wpisanego w tę przestrzeń. Zaznacza, że przynależy on zarówno do sfery natury i kultury, a w twórczości Potockiego funkcjonuje w wielu wariantach, m.in. „w warstwie leksykalnej jako metafora” [s. 144]. Tytułowy *Ogród nieplewiony* jest właśnie usytuowany na granicy uporządkowanej i niezagospodarowanej przestrzeni. Łużeński twórca ukazuje w nim ludzkie rozterki i wybory, poddaje ocenie otaczający świat.

W rozdziale siódmym Krawiec-Złotkowska przedmiotem swoich badań czyni las, teren usytuowany na granicy przestrzeni częściowo zagospodarowanej przez człowieka, częściowo niepoddającej się jego działaniom, obszar pozostający we władaniu natury. Staje się on często tłem dla realistycznych wydarzeń, jak na przykład zabaw myśliwskich szlachty. Częściej jednak bywa źródłem refleksji egzystencjalnych – poeta przedstawia go jako alegorię świata, drzewa i rośliny leśne stają się zaś metaforami ludzi. Autorka recenzowanej pracy zwraca uwagę, że drzewo w twórczości Potockiego ma jeszcze inne, przenośne znaczenie. Poświęca obszerny *passus* drzewu krzyża, będącym motywem przewodnim mesjady *Nowy zaciąg*, który wprowadza w przestrzeń sakralną. Wskazuje nie tylko horyzontalny, ale także wertykalny kierunek dążeń człowieka.

W ostatnim rozdziale studium (VII) autorka podejmuje analizę przestrzeni morskiej i dowodzi, że konotuje ona przede wszystkim znaczenie metaforyczne, stanowi znaczące źródło inspiracji. Wacław Potocki wykorzystuje ją najczęściej do snucia refleksji na temat kondycji ludzkiej. Podejmuje nośną figurę egzystencji człowieka – życie jako żeglugę. Opowiada o niepewności, niestałości świata, nie wykraczając poza tradycyjną topikę. Poeta porównuje do przestrzeni morza noszącej cechy *locus horridus* także Rzeczypospolitą. Morski żywioł bywa również ujmowany w aspekcie topograficznym, stanowi wówczas tło dla rozgrywających się wydarzeń.

Zakończenie rozprawy przesądza o jej otwartym charakterze. Autorka nie uważa swoich studiów za zamknięte kompendium wiedzy na temat przestrzeni w twórczości Wacława Potockiego. Stwierdza, że niezwykle bogaty materiał źródłowy domaga się dalszych szczegółowych badań. W studium

o przestrzeniach Krawiec-Złotkowska uwzględnia szeroki kontekst twórczości Wacława Potockiego, podsumowuje wiele ważnych sądów na jej temat. Podejmuje również próbę uporządkowania ogromnego obszaru międzytekstowych uwikłań i zależności utworów podgórskiego poety powstających w różnych okresach jego życia.

Autorka recenzowanej pracy zdecydowała się na usystematyzowanie problematyki *spatium* w twórczości Wacława Potockiego. Ogrom materiału źródłowego, którym dysponowała Krawiec-Złotkowska spowodował, że nie wystarczyło miejsca na gruntowne i wnikliwe analizy przywoływanych utworów. Znajdujemy w studium wiele ważnych dla XVII-wiecznego poety miejsc, które wymagają dogłębnego zbadania. Niejednokrotnie tezy stawiane przez autorkę rozprawy są oparte na wcześniej powstałych studiach poświęconych twórczości Potockiego⁸. W sumie budzą one niedosyt i prowokują potrzebę uzupełnień. Być może lepiej byłoby skupić się na mniejszej liczbie utworów, ale przeanalizować je skrupulatniej i dokładniej? Publikacja Krystyny Krawiec-Złotkowskiej jest studium cennym, ale jednocześnie pozostawia nadal otwarty problem badawczy, daje możliwość kontynuowania pracy nad problematyką *spatium* w spuściźnie literackiej poety.

Wartość rozprawy obniża znacznie brak bibliografii, tym bardziej że uczona odwołuje się w przypisach do imponującej literatury przedmiotu. Bardzo przydałby się tu również indeks rzeczowy opisywanych przez Potockiego miejsc.

Wypada jednak stwierdzić, że autorka studium *Przestrzenie Wacława Potockiego* podjęła próbę całościowego opracowania tematu do tej pory mało zbadanego. Zwróciła uwagę na potrzebę pogłębionej refleksji dotyczącej interesującego zagadnienia w twórczości poety.

Podsumowując, warto raz jeszcze podkreślić, że przeprowadzone przez autorkę recenzowanej rozprawy badania dowodzą głębokiego zakorzenienia twórczości Wacława Potockiego w kulturze śródziemnomorskiej i judeo-chrześcijańskiej. Komparatystyczna perspektywa wzbogaca możliwość analizy różnorodnych utworów poety. Lektura rozprawy Krystyny Krawiec-Złotkowskiej przynosi pożytek w badaniach nad spuścizną literacką Potockiego i może być adresowana do szerokiego grona czytelników zainteresowanych literaturą dawną.

⁸ Np. K. Krawiec-Złotkowska, *Potocki (1621–1696)*, Kraków 1998; J. Malicki, *Słowa i rzeczy. Twórczość Wacława Potockiego wobec tradycji literackiej*, Katowice 1980; C. Backvis, *Szczególna próbka historycznego eposu: „Wojna chocimska” Wacława Potockiego*, w: tegoż, *Szkice o kulturze staropolskiej*, Warszawa 1975; S. Szczęsny, *Ogród Wacława Potockiego: epicka całość, malowidło świata*, „Ogród” 1992, nr 1 (9).

Space Subject in the Writings of Wacław Potocki

Summary

The subject of this review is *Przestrzenie Wacława Potockiego*, a book by Krystyna Krawiec-Złotkowska, which takes up the problematics of genre and subject in the poet's writings in the context of tradition. The reviewer notes the well thought-out, systematised structure of the study as well as the attempts at organizing the huge area of intertextual entanglements of Potocki's work. She emphasizes also an open character of the study, which suggests that the research undertaken by Krystyna Krawiec-Złotkowska should be continued.

